

RECENSIONS

Manuel CLARET, *El matrimoni, comunitat de vida i amor*, Barcelona: Centre de Pastoral Litúrgica – Facultat de Teologia de Catalunya 2009, 239 pp.

Aquest és el primer tractat teològic sobre el sagrament del matrimoni escrit en català. És fruit dels anys d'investigació i de docència del Dr. Claret en la Facultat de Teologia de Catalunya. L'autor constata ja des del primer moment que el tema és crític i conflictiu. De fet, l'àmbit de la sexualitat i del matrimoni és dels més convulsos del nostre món. La nostra sensibilitat actual, marcada màximament per la cultura de la llibertat, es troba amb l'experiència diària d'una llibertat cada vegada més controlada i més encaixonada. La convivència exigeix limitacions i prohibicions, el treball i la seva regularitat imposen uns horaris que no admeten cap imaginació, els espectaculars avenços en la informàtica fan que la nostra vida sigui controlada d'una manera que no haurien imaginat els dictadors històrics. En aquest clima ofegador, el nostre món ha erigit la sexualitat i la parella com a l'àmbit de la llibertat, la pàtria en la qual satisfer la il·lusió de la realització personal sense cap mena d'interferència exterior. En poc temps, el nostre ambient ha viscut una mena d'alliberament de les imposicions religioses, morals i culturals sobre la sexualitat i la parella; en aquests temes, tothom pot fer el que vulgui, i aquí es col·loca bàsicament la llibertat i la realització.

Al costat d'aquest canvi, el nostre món viu una altra experiència forta: el xoc de la pluralitat. Primer va ser una reflexió més teòrica, ara és un impacte diari tan bon punt se surt al carrer. En el nostre món humà hi conviuen tota mena d'orientacions polítiques, culturals, religioses, ètiques, i molt especialment en el nostre tema. Sexualitat, bisexualitat masculina i femenina, atracció mútua, parella, procreació, família són realitats antropològiques bàsiques que s'han realitzat de mil maneres en les diverses tradicions culturals, ètiques i religioses. Avui som especialment sensibles a aquesta pluralitat, cosa que ens ha fet espiritualment pluralistes, de manera que no acceptem que ningú es presenti com a detentor de la veritat. «Tothom té la seva veritat» se sent sovint; una expressió que formula la convicció del caràcter polièdric de la vida, i en el fons, manifesta un relativisme dominant.

El missatge evangèlic arriba al nostre món humà marcat per aquests corrents. En el fons, es planteja una pregunta antropològica sobre el sentit bàsic de la sexualitat humana i la seva realització. És el que estudia el llibre del Dr. Claret en el seu primer capítol: antropològia del matrimoni. Ací hi intenta formular el que seria una visió bàsica del tema, alhora punt de partença de la reflexió teològica i àmbit de diàleg amb altres

posicions teòriques i pràctiques. Després passa ja a la reflexió pròpiament teològica, amb diversos capítols dedicats als moments constituents del pensament cristià: Escriptura, Pares de l'Església, desenvolupament teològic, Concili de Trento, Concili Vaticà II. La seva lectura és molt interessant, perquè va resseguint la construcció teològica i pràctica del tema en l'Església.

En aquest procés ha estat decisiva la influència de St. Agustí, dels segles IV-V. Tot el pensament medieval en va ser deutor i es pot dir que la seva influència va arribar fins a les portes del Vaticà II. De fet, l'esquema agustinian el trobem encara a la base del document més important sobre el tema en l'Església moderna abans del Vaticà II: l'encíclica *Casti Connubii* de Pius XI, de l'any 1930. Es pot dir que Agustí va deixar una empremta doble. Per una banda, davant les crítiques gnòstiques, maniquees, dualistes, surt a defensar la bondat, la grandesa i la santedat del matrimoni; no en parla d'una manera neutra i freda, sinó que parla dels «bona matrimonii», els béns del matrimoni. Per l'altra banda, però, va deixar en la tradició eclesial una forta sospita sobre la sexualitat, de manera que va posar la concupiscència i el plaer sexuals en relació amb el pecat original.

El Concili Vaticà II va tenir plena consciència que refeia un camí secular. Tracta el tema en el capítol «Dignitat del matrimoni i de la família» de la Constitució Dogmàtica «*Gaudium et Spes*». Va ser tan discutit que pocs dies abans d'acabar el Concili encara es parlava de la possibilitat de suprimir tot el capítol. Finalment, va ser acceptat i la Constitució era votada i aprovada el dia anterior a la solemne conclusió conciliar, el 8 de desembre del 1965. Un dels punts decisius es va formular en la primera frase del núm. 48, que tots entenien com una mena de definició nova del matrimoni: «comunitat de vida i d'amor conjugal», que l'autor ha assumit com a títol de la seva obra. Recordem que Pius XII havia rebutjat diverses vegades introduir el concepte d'amor en la mateixa definició del matrimoni, entès com institució divina de cara a la procreació i educació dels fills. Finalment, després de moltes discussions, el Vaticà II va assumir la categoria de l'«amor conjugal» com a eix de tota la comprensió cristiana del matrimoni, raó de ser de l'aliança indissoluble entre els esposos, de la seva intimitat sexual i de la seva obertura a la procreació i a la vida social i eclesial. El tomb va ser molt radical. De fet, no apareixen en el text conceptes tan clàssics com el «contractum» i el «remedium concupiscentiae», i les discussions teològiques dels últims segles es van assumir en una simple frase: «El mateix Déu és l'autor del matrimoni, dotat de béns i de fins diversos.»

Després del repàs històrico-teològic, l'obra elabora els dos accents bàsics del pensament cristià en la concepció del matrimoni i la família. Capítol 7: El matrimoni és un sacrament. Sentit de la sacramentalitat del matrimoni. Capítol 8: La família com a petita comunitat cristiana. Aquests dos capítols són com el resum i el desenvolupament de les anàlisis teològiques prèvies i formulen el pensament cristià sobre matrimoni i família, en una visió positiva, oberta, respectuosa amb la dignitat de l'estat matrimonial i de la vida familiar, aportació cristiana a un dels temes més delicats i més importants de la convivència social. Precisament l'atenció a la realitat viscuda cada dia ha inspirat els dos capítols últims. Un és la reflexió teològica i el tracte pastoral d'algunes situacions irregulars en el tema; i l'altre, l'anàlisi del ritual del sacrament del matrimoni.

El Dr. Claret, a més de professor de la Facultat de Teologia, és delegat episcopal de Pastoral Familiar. Es pot dir que el llibre és fidel als dos àmbits. Per una banda és profund i complet, fidel a l'àmbit acadèmic de la Facultat de Teologia. Però supera aquest

àmbit i es fa també clar i assequible, fidel al món dels matrimonis i de les famílies reals amb els seus problemes i les seves esperances, capaç d'ajudar a la reflexió i a l'acció pastoral. Ens hem de felicitar, acadèmicament, eclesialment, i també com a membres de la comunitat cristiana que viu a Catalunya. Actualment vivim moments de combat, resistència i manca de recursos. Però l'interès evangèlic i eclesial continua viu. Aquesta obra n'és una prova, de la qual hem de felicitar l'autor i ens hem de felicitar tots nosaltres.

Gaspar Mora i Bartrès

Joan GUITERAS, *La penitencia como virtud y sacramento* (BL 37), Barcelona: CPL 2010, 251 pp.

Em plau de presentar-vos un llibre de la col·lecció *Biblioteca Litúrgica* del Centre de Pastoral Litúrgica de Barcelona que té com a autor un dels membres de l'esmentada entitat.

El Dr. Joan Guiteras és un prevere de l'Església de Barcelona especialment interessat en la formació del poble cristià. I com a professor del sagrament de la Penitència confessa, d'entrada, que no és fàcil narrar la teologia d'aquest sagrament. Ho fa més fàcil, però, saber que Déu és ric en misericòrdia. Per això comença el llibre amb una confessió molt personal, indicant-nos que és tota una penitència haver d'explicar a la persona que el llegeix i a l'alumnat la penitència.

El CPL, primer a través del pare Aldazábal i després d'un servidor, ha insistit en la publicació d'aquest tractat i, per tant, cal i és de justícia agrair-li l'obra feta.

L'autor no amaga gens ni mica la dificultat de relatar els difícils camins pels quals ha passat aquest sagrament al llarg de la seva història en l'Església. Això sí, ho relata destacant el do de Déu regalat, i per això la seva mirada és positiva i encoratjadora.

L'estudi, com a bon manual postconciliar que és, s'arrela en l'Escriptura i la Tradició de l'Església i va dibuixant la columna vertebral del sagrament de la Penitència, la seva estreta relació amb el Baptisme, amb l'Eucaristia i amb el Ministeri ordenat. I per això destaca que si es parla de pecat és perquè es parla de la misericòrdia de Déu, de la seva impressionant fidelitat de pare i amor de mare. Aquesta immensa misericòrdia s'ha manifestat d'una manera espectacular en Crist clavat a la creu, on venç d'una vegada per sempre el pecat i d'on brolla inescapable el perdó de tots els pecats.

L'obra s'estructura en cinc capítols no necessàriament proporcionats. Els quatre primers ofereixen una panoràmica de la complexa realitat de la Penitència. I el cinquè i darrer ens dibuixa una síntesi dels quatre anteriors. No es perd mai de vista l'aportació de l'actual Catecisme de l'Església Catòlica.

L'autor reconeix la dificultat de confessar els pecats, després d'aclarir el concepte de pecat greu i de pecat lleu.

El fet de situar la Penitència en el si de la història ajuda a discernir el que és fonamental i invariable i el que és variable i accidental. D'aquesta manera, es destaquen autors de casa nostra, com sant Pacià, bisbe de Barcelona, testimoni de la penitència antiga i sant Ramon de Penyafort, testimoni de la penitència *tarifada*; com també autors de fora com el gran sant Tomàs d'Aquino i Joan Duns Scot. Tampoc no es deixa d'esmentar la important aportació del Concili de Trento.

Quan endinsa l'alumnat i les persones que el llegeixen cap a la síntesi teològica del sagrament, l'autor ens invita a llegir els *Praenotanda* de l'actual Ritual de la Penitència i també les *Orientacions doctrinals i pastorals* de l'Episcopat espanyol i a saber interrelacionar millor els quatre moments del sagrament, és a dir, la confessió, la contrició, la satisfacció i l'absolució, perquè siguin un de sol, i així aparegui millor el do de la misericòrdia i la conversió del pecador o de la pecadora.

Després dels cinc capítols, l'autor ofereix un sòlid apèndix, que fa de calaix de bon sastre, i per tant, està ben ordenat i és fàcil de consultar. Hi trobem set estants o prestatges. En el primer hi ha la presentació que el CCE fa del sagrament de la Penitència. En el segon, el resum de l'*Exhortació apostòlica postsinodal* de Joan Pau II, Reconciliació i Penitència. En el tercer, la presentació de la *Carta apostòlica* de Joan Pau II en forma de *motu proprio*, *Misericordia Dei*. En el quart, les qualitats del confessor, a partir de l'opuscle del segle xv l'*Art de ben morir* i d'un discurs de Joan Pau II de l'any 2001. En el cinquè, les censures *latae sententiae*. En el sisè, el do de les indulgències, a partir de la Constitució apostòlica de Pau VI *Indulgentiarum Doctrina* (1967). I finalment en el setè dibuixa la catequesi del sagrament de la Penitència a partir de l'esmentada Exhortació apostòlica post-sinodal de Joan Pau II, *Reconciliació i Penitència* i del Ritual actual, tenint també present la Constitució pastoral *Gaudium et spes* sobre l'Església i el món contemporani i el Decret *Dignitatis humanae* sobre la llibertat religiosa del Concili Vaticà II.

I no s'acaba amb aquest ampli apèndix, ja que, després de la bibliografia, trobem materials per a la celebració marcats pels temps litúrgics i realitzables segons la segona forma de celebració del ritual.

El llibre ofereix també dos quadres sinòptics (p. 142-143) que dibuixen, el primer, l'evolució de la penitència des de l'antigor fins a l'edat mitjana i, el segon, els diversos elements que integren la penitència al llarg de la història.

I acabo dient que el llibre convida l'alumnat i la persona que el llegeix a descobrir que la conversió a Déu implica conversió a l'altre, és a dir, suposa treballar per la justícia, la pau i la llibertat. I una eina per a viure-ho és la celebració del sagrament i una eina per a educar-nos-hi són les celebracions penitencials.

Jaume Fontbona

Cebrià M. PIFARRÉ I CLAPÉS, *Literatura cristiana antiga. Autors, història, idees, antologia de textos* (Scripta et Documenta 79), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2008, 750 pp.

Una obra clàssica, diu el diccionari, és aquella «que hom té com a model digne d'imitació en una literatura, en un art». Quan el mateix diccionari parla d'un autor clàssic diu que és aquell «que ha representat una maduresa o un moment culminant dins una literatura, dins un art». Avui crec que el terme «clàssic» és perfectament aplicable a l'obra —*Literatura cristiana antiga. Autors, història, idees, antologia de textos*— que ens proposem de recensionar i també —per què no?— a l'autor que l'ha escrita, el pare Cebrià Pifarré, monjo benedictí del monestir de Montserrat.

No teníem cap «patrologia» escrita en català i publicada. No teníem ni tan sols cap traducció catalana de cap obra de patrologia d'aquelles que han esdevingut «clàssi-

ques» amb el pas del temps (Altaner, Quasten...), ni d'altres que s'hagin publicat després. Entenc per patrologia l'obra que ens presenta els autors coneguts amb el nom de Pares de l'Església, fent-nos-en una ressenya biogràfica i donant-nos la llista de les obres escrites, amb les edicions, i presentant-nos-en almenys la teologia. No cal dir que molt menys ho tenim si eixamplem el concepte —tal com s'ha de fer imprescindiblement avui— a tota la «literatura cristiana antiga», sobrepasant les fronteres sovint ideològiques que constrengien el concepte «Pare» per a arribar a abastar tota l'amplada d'aquells escrits que d'una manera o altra influeixen en els primers segles cristians quan l'Església està naixent, definint-se a si mateixa i començant a concretar el seu pensament.

No serà que en la nostra llengua i en la nostra cultura no s'hagi fet un treball immens i a voltes amb reconeixement d'abast universal en el camp de les ciències patristiques! No es va haver d'esperar ni tan sols al fet que el Concili Vaticà II promogués el «retorn a les fonts» que —no ho oblidem—, a més de bíbliques són també patristiques. Tenim traduccions molt lloables d'obres patristiques al català, des de les acurades edicions crítiques en la Bernat Metge fins a una bona colla de títols de la col·lecció «Clàssics del Cristianisme», i en moltes altres edicions disperses, amb pretensió de donar a conèixer les obres en la nostra llengua. Tenim intervencions, des d'aquí, publicant edicions crítiques en les grans col·leccions internacionals. Tenim estudis de referència fets des d'aquí i sovint editats en català. Tenim grans especialistes en grans Pares: J. Rius-Camps, S. Janeras, A. Olivar, A. Masoliver, J. Vives, J. Pinell... N'oblidem més dels que hem citat.

Però no teníem cap patrologia, ni molt menys teníem cap «literatura cristiana antiga» catalana i en català com aquesta que avui presentem. Ho diem perquè l'obra és escrita des d'aquí, sense ser de cap manera ni sota cap aspecte una traducció. En volem ressaltar de seguida la pulcritud i bellesa del llenguatge i de les expressions que usa el nostre autor, mostra d'un profund arrelament en la nostra cultura i d'un gran coneixement de la nostra llengua. Ho diem també perquè és pensada des d'aquí, amb la nostra manera de ser, cosa que no és pas un detall menor. Si val l'anècdota, el pare B. Studer, osb (a.c.s.), el director de la tesi del pare Cebrià, explicava que va aprendre a llegir el català per a poder tenir accés directe als textos del pare A. Olivar. «És l'única manera de comprendre'ls bé», deia.

Aleshores, com ens passa sovint en la nostra cultura, quan emprenem treballs d'aquest tipus acabem essent molt originals i fent obres que han de ser de lectura obligada. Això és el que crec que cal dir avui de l'obra del pare Cebrià. Crec que ha nascut essent ja una obra «clàssica», perquè des d'ara, ni que sigui pel sol fet de ser la primera, esdevé una obra de referència obligada per a tot el que en el terreny de la literatura patristica es vulgui escriure a partir d'ara en català i en molts altres àmbits culturals. Aquesta connotació crec que la té perquè l'obra no és un mer «manual» de classe o una simple patrologia com les clàssiques, malgrat hagi nascut en ambient acadèmic, sinó que té una gran originalitat que mirarem de mostrar tot seguit.

L'autor, el pare Cebrià Pifarré, és monjo del monestir de Montserrat, doctor en teologia pel Pontifici Ateneu Sant'Anselmo de Roma, amb una tesi dirigida pel pare Basil Studer i publicada l'any 1988 per les Publicacions de l'Abadia de Montserrat amb el títol *Arnobio el Joven y la Cristología del «Conflictus»* (Scripta et Documenta 35). Aquest accent cristològic serà una de les característiques de l'obra que presentem. N'hi haurà d'altres, perquè l'autor, a més de les moltes classes que ha fet en la formació del

mateix monestir, i de les que actualment imparteix a la Facultat de Teologia de Catalunya i a l'Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona, ISCREB, ha intervingut amb especial rellevància en temes relacionats amb la història de l'espiritualitat i del monaquisme, amb un marcat accent en els moments dels orígens. L'obra ens revela, doncs, un monjo «savi» en el solc de la tradició montserratina on sembla que la vida reglada, l'espiritualitat monàstica i l'acurada litúrgia faciliten l'aprofundiment seriós de les fonts, en ambient d'estudi, al costat d'una biblioteca extraordinària. Cristologia, litúrgia, vida monàstica, espiritualitat... seran d'un valor immens en l'obra del nostre autor. Una veritable obra de monjo, d'un treball minuciós de molts anys. Felicitem-nos que de Montserrat en continuï sortint aquesta saviesa que tant de bé fa a la cultura i a l'Església del nostre país.

Quina obra presentem? Els qui fem classe de Patrologia —segurament que també els passa als de Bíblia—, el que volem és que s'aprenuin a llegir, amb fruit, les obres del Pares, tan directament com sigui possible. Per això és fonamental la comprensió del moment històric en què són escrites les obres amb tots els factors que les determinen. Treta aquesta escorça, es tracta d'ajudar que es pugui gaudir del seu contingut, del seu missatge. Aquest missatge és fonamental perquè «en som fills». Per això són Pares! Al cap i a la fi, sovint repetim el seu procés teològic i espiritual, i conèixer-lo ens ajuda a comprendre el que fem i el que vivim, amb molta més profunditat. Sempre ens trobem amb el problema de treure les «pre-comprensions» que es donen i que dificulten enormement la lectura directa i la seva comprensió. Sortosament, gaudim en català —com hem dit— d'una bona colla de molt bones traduccions per a poder llegir directament, salvant el problema de les llengües originals, amb unes notables introduccions. I fent classe no sabem si convertir-nos en recitadors de fitxes d'autors literàriament i històricament considerats o en teòlegs que estem a l'inici de tots els tractats posteriors. Com combinar l'anàlisi amb la síntesi?

El títol de l'obra no és pas neutre sinó que comporta de per si unes opcions serioses. *Literatura cristiana antiga*. Ja ho hem insinuat. No es vol quedar només en les obres d'aquells autors anomenats com a Pares, limitant-se d'aquesta manera als que poden rebre aquest apel·latiu. Es va més enllà dels criteris de santedat de vida, o d'ortodòxia dels escrits, o que siguin pastors. Diu, en efecte, el nostre autor en el capítol introductori: «És un punt de mira fecund, que no invalida la perspectiva que considera com a Pares “els autors dels primers segles cristians, universalment invocats com a testimonis directes o indirectes de la doctrina cristiana o de la vida de l'Església” (A. Mandouze), no pas perquè la seva ensenyança sigui indefectible, sinó perquè la seva antigor els constitueix en testimonis i intèrprets assenyalats de la tradició. Això no obstant, en seu universitària, l'estudi dels Pares abasta avui tot el conjunt de la literatura cristiana antiga, més enllà fins i tot de la distinció entre autors eclesiàstics i autors heterodoxos» (p. 16-17). El subtítol, *Autors, història, idees, antologia de textos*, ens indica aquesta voluntat de l'autor d'abastar-ho en tota la seva amplitud.

El resultat és una obra immensa, 750 pàgines en l'actual edició que no podem pas negar que tipogràficament ha de ser molt millorada en les que amb tota seguretat la seguiran. Coses com la mida de la lletra impresa d'algunes seccions n'han de facilitar la lectura. Estem segurs que serà així.

Aquest total de pàgines comença amb un breu prefaci (p. 5-7) i un *elenc de sigles, abreviatures i apònim*s (p. 8), un altre de *sigles d'obres patristiques* (p. 8), i un darrer

elenc d'abreujaments bibliogràfics (p. 9-10). Acaba amb un *índex analític* (p. 703-724) molt útil donat el tipus d'obra que tractem, i un *índex d'autors moderns* (p. 725-736). Fins al final hi trobem l'*índex general* (p. 737-750), molt detallat i necessari per a l'estructura mateixa de l'obra. Per això, en cada apartat de cada capítol hi ha com una mena de resum del que hi ha contingut en el seu interior.

En el prefaci l'autor mateix ens revela el seu objectiu en el moment d'escriure: «Aquest llibre voldria ser una eina per a una primera presa de contacte amb el món de la literatura cristiana antiga i dels seus autors, els anomenats Pares de l'Església... És una invitació a reapropriar-se la dinàmica que va permetre l'Evangeli de pervenir fins a nosaltres» (p. 5-6). Ens dóna a conèixer també com va néixer: «El text conserva un poc l'estil de guió d'allò que a la primeria foren unes converses a Ràdio Estel, conduïdes amb amabilitat i destresa per Rosa Deulofeu, i el to didàctic d'unes notes orientatives ran de les lliçons de patrologia tingudes en l'Institut de Ciències Religioses de Barcelona. El que primer havia de ser un quadern d'apunts per a les classes, ha esdevingut ara com una iniciació més desenvolupada a la literatura cristiana antiga, grega i llatina» (p. 5). Quan iniciarà la reflexió referirà encara aquesta importància extrema dels Pares perquè «a més d'establir les estructures de la jove Església cristiana, els Pares contribuïren a elaborar la fe en un cos doctrinal, cercaren criteris per a definir el cànon bíblic, organitzaren la litúrgia, l'acció pastoral i missionera, el servei als indigents, la vida monàstica. Abeurar-se en l'univers d'aquests pioners de vida cristiana intrèpids a assumir les riqueses de la cultura grega i llatina, pot ser un esperó en el necessari diàleg entre fe i cultura» (p. 11).

El primer capítol de l'obra (p. 11-24) per força és diferent dels altres. Es tracta molt encertadament de mostrar l'actualitat que té la literatura cristiana antiga i el seu valor avui, però també de marcar-ne els límits temporals, la diferenciació entre el món grec i el llatí i de donar-ne la bibliografia general i la ressenya de les col·leccions més a mà en català i en castellà. En cadascun dels altres 38 capítols, d'una extensió semblant, l'estructura és la mateixa. Hi ha un primer apartat de desenvolupament, fet amb el sistema dialogal del guió radiofònic inicial. El segueix un segon apartat, normalment titulat *Per a saber-ne més*, on es donen els complements necessaris a allò que s'ha introduït en el capítol i que van força més enllà del que es podria trobar en qualsevol diccionari que volgués definir cadascuna de les entrades que es refereixen. El tercer apartat, ens porta una antologia de textos que il·luminen el que s'ha tractat; són traduccions catalanes extretes, com ell mateix diu, «del fitxer patristic del monestir de Montserrat o del Leccionari de la Litúrgia de les Hores» (p. 6). Segur que en les pròximes edicions s'hi hauran pogut incorporar textos provinents de les més recents i acurades versions de la col·lecció «Clàssics del Cristianisme» o de les edicions de la Bernat Metge, donant raó de l'autor de la versió. El quart apartat dóna un succinta bibliografia, normalment precedida de les edicions corresponents. Tot i que fent-ho així s'aconsegueix furnir l'obra d'una gran bibliografia, sempre s'hi poden trobar a faltar entrades. Cal dir, però, que hi ha totes les fonamentals.

En l'ordre dels capítols es combina molt bé el tractament dels autors i les obres, i dels temes que s'enfronten. És a dir, es fa servir un ordre més lògic que no pas cronològic. Es tracta de fer una introducció que faci comprendre la importància de la literatura cristiana antiga per a tots els temes teològics. En el nostre cas —ja hi hem fet referència— mereixen ser destacats els que fan el tractament dels temes litúrgics, espirituals i, no cal dir, el del naixement de la vida monàstica.

D'una manera molt encertada es comença en el capítol segon (c. II) amb la presentació de les matrius jueves que té la literatura cristiana antiga. No sempre es fa així i sovint s'oblida; cal fer ben fet aquest enllaç amb el món jueu, sense el qual no es poden entendre moltes coses de l'Església naixent. Els Pares Apostòlics (c. III) són presentats mostrant-los com a autors i escrits contemporanis de la literatura neotestamentària, abans de presentar els textos apòcrifs (c. IV) i la literatura gnòstica (c. V).

Els apologistes cristians són presentats a continuació (c. VI) fins a dedicar un capítol a la figura fonamental de Justí com a model dels apologistes grecs (c. VII). Tot seguit ve el tractament de la literatura cristiana sobre els màrtirs i el martiri (c. VIII) i la literatura antignòstica magistralment presentada per Ireneu de Lió (c. IX).

La festa de Pasqua és central en la vida de l'Església primitiva. Pasqua ho és tot; tot és Pasqua. Les homilies antigues que ens han arribat, amb una mirada especial al Pseudo-Hipòlit i a Melitó de Sardis, permeten de fer una magistral presentació del naixement de la litúrgica cristiana (c. X).

Es passa tot seguit a Alexandria per descriure l'activitat que surt de la metròpoli i la seva escola, amb les primeres especulacions (c. XI) de Climent i la plenitud del geni d'Orígenes, descrit com a «teòleg tot esperit i foc» (c. XII). Des d'allí es passa a dedicar els dos capítols següents a la literatura llatina de l'Àfrica cristiana, amb Tertul·lià (c. XIII) i Cebrià de Cartago (c. XIV).

El gir constantinià, amb Lactanci i Eusebi de Cesarea (c. XV) i la teologia política a partir del concili de Nicea i la crisi arriana que en surt (c. XVI) ocupen dos capítols, per veure, tot seguit la defensa de la fe nicena a partir d'Atanasi d'Alexandria (c. XVII).

Dos capítols temàtics van dedicats a la literatura espiritual amb la recerca dels orígens del monaquisme cristià (c. XVIII) i la literatura monàstica del desert, amb els Apotegmes dels Pares (c. XIX). I encara ve un altre capítol temàtic dedicat a les festes de Nadal i Epifania, sobretot a partir de l'Església de Jerusalem (c. XX).

Tres capítols van dedicats a l'activitat a la Capadòcia (cc. XXI-XXIII) amb les figures cabdals de Basili el Gran, Gregori Nazianzè, amb el concili de Constantinoble del 381, i Gregori de Nissa i la teologia mística. El següent (c. XXIV) explica l'escola d'Antioquia, amb la figura rellevant de Joan Crisòstom.

Ciril d'Alexandria i Nestori a l'entorn del concili d'Efes del 431 (c. XXV), el Pseudo-Dionís l'Areopagita (c. XXVI), Màxim el Confessor i els següents concilis de Constantinoble (c. XXVII), permeten d'arribar a Joan Damascè i la crisi iconoclasta amb el concili de Nicea del 787 (c. XXVIII), que es considera ja el terme del període que s'analitza. Fins ara s'ha donat prioritat en la presentació pràcticament només a la literatura escrita en llengua grega. Ara trobem un capítol dedicat a la literatura en altres antigues llengües orientals i els seus autors (c. XXIX).

A partir d'ara s'entra de ple en la literatura llatina que ja s'havia començat a presentar a partir dels primers autors del Nord d'Àfrica. Ara es presenten successivament Hilari de Poitiers i la literatura antiarriana (c. XXX), Ambròs de Milà, amb la teologia i catequesi també del seu entorn (c. XXXI), Jeroni, «entre l'ideal ascètic i la passió per la literatura bíblica» (c. XXXII), per arribar a la figura cabdal d'Agustí d'Hipona al qual es dediquen dos capítols, l'un on es veu el seu itinerari en cerca de Déu (c. XXXIII) i l'altre sobre els seus grans escrits (c. XXXIV).

Es continua amb Joan Cassià i la Gàl·lia cristiana (c. XXXV), Lleó el Gran i el concili de Calcedònia (c. XXXVI), Gregori el Gran des de «l'anhel de Déu i els deures

pastorals» (c. XXXVII), per arribar a la literatura cristiana a la Hispània visigòtica, amb Isidor de Sevilla i l'herència dels Pares (c. XXXVIII), terme ja per al món llatí de l'època que s'analitza.

L'obra es clou amb un capítol molt interessant dedicat a les figures femenines en la literatura patristica (c. XXXIX), tractament avui imprescindible en aquest àmbit.

En resum, el pare Cebrià ens ha ofert una obra de maduresa. Avui veiem el fruit, callat i silent, de molts anys de treball. No ens queda més que agrair-li, felicitar-lo i felicitar-nos per aquesta obra cridada a ser molt important, no tan sols per a la patologia, sinó per a qualsevol treball teològic.

Joan Torra

PLATÓ, *Cartes* (Clàssics grecs i llatins, 374). Introducció, text revisat i traducció de Raül Garrigasait. Barcelona: Fundació Bernat Metge 2009, 190 pp.

Ens plau presentar el darrer volum del *Corpus platònic* que la Fundació Bernat Metge acaba de publicar el proppassat setembre. Feia gairebé deu anys que la Fundació Bernat Metge no treia un volum nou del *Corpus platònic*. El darrer, el volum XVIII (que constituïa el volum 317 de la col·lecció «Clàssics grecs i llatins»), fou publicat l'any 2000. En ell se'ns oferien el *Timeu* i el *Crítias* platònics, a cura del professor Josep Vives. En aquell moment calia, encara, completar el *Corpus platònic* amb l'edició de dos (o tres) volums més: un, amb les *Cartes*, el que ara presentem; un altre, amb les *Lleis*; i, si la Fundació creia convenient editar-lo —nosaltres som del parer que sí—, un tercer volum amb els *Diàlegs dubtosos* i amb alguns textos *apòcrifs*. Encara que no siguin autògrafs de Plató —com tampoc segurament gairebé cap de les *Cartes*—, és del tot necessari disposar dels *apòcrifs* i posar-los a l'abast de tothom per tal de poder comprendre millor la totalitat el *Corpus platònic*. En les edicions més preuades de l'obra platònica, sovint els *apòcrifs* solen compartir volum amb els *Diàlegs dubtosos*.¹

Del volum de les *Cartes*, que ara presentem (i que constitueix el volum 374 de la col·lecció «Clàssics grecs i llatins»), n'ha tingut cura Raül Garrigasait. La Fundació Bernat Metge, que sempre ha mirat d'envoltar-se de bons col·laboradors i d'oferir bones traduccions, ara, en el volum que ens ocupa, ha excel·lit en la tria. Traduir un clàssic és sempre una feina d'una responsabilitat gran. Si sempre cal donar raó de les moltes tries que tota traducció ha de fer en la seva lectura dels clàssics, en el cas de Plató (o d'ambients molt familiars o propers a Plató), això resulta encara més obligat. I això és així perquè l'art de traduir, en Plató (o en cercles pròxims a Plató), demana, a més de la destresa de la llengua, una immersió profunda en el seu pensament, de gran fondària. Aquesta difícil feina de traduir Plató ha estat duta a terme, dins la Fundació Bernat Metge, i tot al llarg dels XVIII volums editats fins a l'actualitat, per filòlegs i/o

1. Cal, tanmateix, tenir present que l'any 1956 la Fundació Bernat Metge, ja publicà, a cura del professor Jaume Olives Canals, un dels diàlegs anomenats *dubtosos*: l'*Alcibiades* —intitulat *Alcibiades I*—, que constitueix el volum V del catàleg del *Corpus platònic* de la Fundació (volum 119 de la col·lecció *Clàssics grecs i llatins*).

filòsofs d'entre els quals n'hi ha de renom. Han participat en l'edició i traducció dels textos del *Corpus platònic*: Joan Crexells, Jaume Olives, Eulàlia Presas, Manuel Balasch i Josep Vives. Ara, amb aquest nou volum, ha entrat en la nòmina dels traductors de la Fundació Bernat Metge el jove filòleg solsoní Raül Garrigasait, un dels traductors i creadors literaris a qui, a partir d'ara, caldrà tenir present i seguir ben de prop en els seus treballs, ja siguin de creació literària, ja siguin d'interpretació i traducció.

Raül Garrigasait, que en l'actualitat, amb poc més d'una trentena d'anys, ja és director editorial de la Fundació Bernat Metge, disposa d'un *currículum* gens menyspreable i indiscutiblement prometedor. És llicenciat en filologia clàssica per la Universitat de Barcelona, amb Premi Extraordinari de Llicenciatura (2003). En la mateixa Universitat de Barcelona hi ha obtingut el Diploma d'Estudis Avançats en Filologia Grega i té un postgrau en traducció literària de la Universitat de Gal·les-Swansea, en la qual ha estat lector de català durant dos anys (els cursos 2004-2005 i 2005-2006). La primera de les seves publicacions fou un llibre de poemes en el qual mostra una profunditat i un domini de la llengua i del llenguatge poètic gens corrent, fet que en fa endevinar un poeta i un pensador de treball incansable i constant. El llibre de poemes al qual ens referim, de remarcable qualitat, s'intitula *La tendra mà de cada arrel* (Barcelona: Viena Edicions 2005), una obra que havia estat guardonada amb anterioritat en el Premi *Octavio Paz* de Poesia (2004). Així mateix ha publicat articles acadèmics sobre literatura catalana i literatura neogrega. En el camp de les traduccions no volem deixar d'esmentar el treball rigorós i meritori de Raül Garrigasait en àmbits, gèneres i llengües ben diversos. Prova d'això en són les seves traduccions d'autors de la talla de Nikos Karuzos («Poemes», *Reduccions* 83, setembre del 2005, 56-67), de Stratis Myrivilis, («La vila fantasma», *Descord* 3, octubre del 2006), de Zygmunt Bauman (*Temps líquids*, Barcelona: Viena Edicions, 2007; i *Vida de consum*, Barcelona: Viena Edicions, 2008) i, igualment, d'Alèxandros Papadiamandis (*L'assassina*, trad. i epíleg de Raül Garrigasait, Martorell: Adesiara, 2009). Ara ens ofereix les *Cartes* de Plató i, gairebé d'una manera paral·lela, la seva traducció, també excel·lent, amb introducció i notes, de l'*Auguste Rodin* de Rainer Maria Rilke (Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2009). La lectura dels treballs de creació i de traducció de Raül Garrigasait ens permeten fer experiència de la força de la *paraula*, la qual conviu, també en ell, amb el desig fonamental per allò que és essencial i que sempre hauria de nodrir la recerca del sentit de tota paraula. Pensar i repensar poesia i paraula poètica, narrativa i assaig, lletres i pensament, tot sempre d'alta volada, mostra una passió amorosa per la paraula, veritable labor de tot filòleg. Aquest, de bon inici, sembla que és el camí que transita i vol transitar Raül Garrigasait. En tot el treball que hi ha contingut en el volum de les *Cartes* de Plató —tant en la introducció, com en la traducció i les notes—, tot el que acabem de dir s'hi veu reflectit d'una manera prou transparent.

El volum de les *Cartes* era un volum força esperat, sobretot perquè calia que hi hagués en català una traducció de la *Carta VII*, tan citada arreu. Les anomenades *Cartes* de Plató ens permeten d'endinsar-nos a l'entorn de Plató i a Plató mateix des de la perspectiva filosòfica i política, ben singulars. El periple platònic per la Mediterrània i, en particular, la seva estada a Sicília, així com algunes possibles relacions amb el pitagorisme (o millor, neopitagorisme), són reinterpretats en aquestes *Cartes* que ara, finalment, se'n ofereixen en llengua catalana.

El volum que ara recensionem s'obre amb una *Introducció* (p. 9-56), amb la qual, tal i com ens hi té acostumats la Fundació Bernat Metge, es pretén d'orientar el lector

en la travessia que ha d'emprendre des del seu present lector fins al present del text, amb tota la problemàtica que aquest incorpora en la seva escriptura, que és lectura d'aquell seu present. Per tal de fer possible un trànsit d'aquesta envergadura, i facilitar l'accés al sentit per al nostre present (hermenèutica), cal ineluctablement estudiar el text (exegesi) amb la delicadesa mateixa del qui es troba davant un convidat del tot respectable.

La *Introducció*, d'entrada, evoca el Plató que Paolo Cagliari, Il Veronese, pintà per a la Biblioteca de Sant Marc de Venècia. I ho fa perquè la imatge d'aquell «home de posat místic i esquerp» (p. 9) que pintà Cagliari, i que la tradició ha llegit com a imatge de Plató, de ben segur desconcerta, pel seu contrast, els lectors de les *Cartes*, en tant que el Plató que se'ns hi presenta resulta ser un home més aviat d'«aquest món» d'aquí baix que no pas d'un «altre món» superior, com seria el cas de la imatge d'Il Veronese (cf. p. 10). De bon començament se'ns adverteix, doncs, de la imatge singular i gens corrent del Plató de les *Cartes*, i es fa amb el recurs literari del record d'una imatge pouada en la bellesa d'una pintura manierista reinterpretada. Resulta ben interessant que una pintura que no se sap ben bé si és de Plató i unes cartes que tampoc poden afirmar que siguin de Plató ens impulsin a comprendre allò que de platònic —o no— hi ha en les *Cartes*. Al mateix temps, també resulta ben eloqüent com la pintura i el text, discutits per Plató amb una finor prou coneguda (recordem, entre d'altres, *La República* i el *Fedre*), esdevinguin ací aquella mica de claror que ens permet de veure un contrast, i llegir i comprendre el pensament de Plató amb més agudeses.

La *Introducció* continua assenyalant com ja des de l'antigor, en l'època de l'emperador Tiberi, les *Cartes* es devien llegir «com una unitat literària i en bona mesura narrativa que evoca el caràcter, la filosofia i l'activitat política d'una de les personalitats més influents de l'Antiguitat» (p. 11). Com assenyala Raül Garrigasait, el gènere epistolar d'aquestes *Cartes* ja el trobem en el món antic, però les anomenades *Cartes* de Plató són, de ben segur, una de les mostres més clares i més antigues d'aquest gènere: la mateixa *Carta VII* «es pot remuntar al mateix Plató» (*ibídem*). És important de fer allò que el nostre autor ha fet a continuació: presentar resumidament la història d'aquest recull epistolar (cf. 11-14). Al final d'aquesta panoràmica històrica sumària, Garrigasait afirma amb encertada prudència que «és, versemblantment, a partir d'aquest nucli excepcional i probablement autèntic, la carta VII, que es formà el recull tal com el coneixem, amb addicions que en la majoria dels casos són espúries» (p. 14). I afegeix tot seguit: «Allò que els antics anomenaven —i nosaltres habitualment encara anomenem— les “cartes de Plató” és, doncs, un conjunt heterogeni de textos que, segons la majoria dels estudiosos actuals, foren escrites entre els segles IV i II o I aC» (*ibídem*). I conclou prou ben mesuradament: «Per tant, a més d'apropar-nos al Plató històric i als seus intents d'intervenir en la política de la ciutat de Siracusa, aquestes epístoles ens ofereixen una panoràmica significativa de les interpretacions que es van fer del filòsof en l'època hel·lenística» (*ibídem*). Aquesta és una afirmació que mostra la rigorositat lectora de Raül Garrigasait que ens porta sempre per aquells espais on la interpretació té solidesa textual i històrica: mai no ens precipita en un buit interpretatiu que, d'altra banda, naturalment, només ens precipitaria en això: en una gran buidor.

En les pàgines següents, que formen part de la mateixa *Introducció* i que són intitulades *La Sicília de Plató* (p. 14-24), l'autor s'entreté amb força detall a recordar-nos «el marc històric en el qual s'insereixen —o representa que s'insereixen— la majoria de les epístoles del recull: la política siciliana i sobretot siracusana de la primera meitat

del segle iv [aC]» (p. 14). L'exposició recolza en textos de l'Antiguitat clàssica —i, és clar, naturalment, del mateix Plató— així com, també, en estudis de reconeguda solvència (Berve, Breitenbach, Bowra, Caven, De Blois, Finley, von Fritz, Platthy, Strohecker, Sanders, Trampedach i Wilamowitz-Moellendorff). Aquesta part, prou extensa —qui sap si massa— permet de comprendre el cos epistolar que el volum aplega, i, sobretot, permet que el lector segueixi el fil de la carta VII.

Precisament l'apartat següent, el més extens de la *Introducció*, s'intitula *La Carta VII* (p. 24-45). En ell, a més d'exposar-hi breument la problemàtica històrica referida a la seva autenticitat i decantar-se per la mateixa («proposarem una lectura de la carta partint de la hipòtesi que és autèntica», p. 25), se'ns hi refereix la finalitat («Plató escriu en resposta a una petició dels familiars i els seguidors de Dió, que li havien demanat consell polític després de la mort del seu líder, ocorreguda l'estiu de l'any 354 aC», p. 26) i la probable datació («tot plegat ens porta a pensar que la carta data de la segona meitat de l'any 354 o del 353 [aC]», *ibídem*). Com escriu Raül Garrigasait: «En aquest context, doncs, no és sorprenent que Plató aprofités l'oportunitat que li oferia la petició d'ajuda i consell dels seguidors de Dió per a exposar clarament la seva posició filosòfica i per a justificar-se no solament davant els partidaris de Dió, sinó també davant un públic molt més ampli que incloïa els ciutadans d'Athenes i d'altres polis gregues» (p. 27). I afegeix: «És per aquesta raó que la carta VII pot ser qualificada de “carta oberta”» (*ibídem*). Finalment, es dedica un paràgraf prou extens (p. 27-28) a exposar-nos l'estructura d'aquesta carta VII que, a causa de la seva complexitat i de l'abruptesa de les seves transicions, s'adiu bé amb l'estil tardà de Plató.

En la carta VII hom pot percebre-hi clarament tres elements fonamentals —ens adverteix Garrigasait—, els quals són tractats curosament i separadament pel nostre autor per tal de donar a aquests elements tot el relleu que els pertoca: a) el testimoni autobiogràfic el tracta en un apartat intítulat *Plató per ell mateix, o la necessitat de la filosofia* (p. 28-33); b) l'assessorament polític que Plató ofereix als familiars i als seguidors de Dió l'autor ens el comenta en un apartat que porta per títol *consell polític* (p. 33-37); i c) la disgressió filosòfica ens l'exposa en un apartat intítulat *Dionisi II i la filosofia* (p. 37-45). L'exposició d'aquests tres elements, fonamentals en molts aspectes per a comprendre el posicionament filosòfic de Plató tal i com aquests ens és regalat en la Carta VII, són d'una concisió i d'una profunditat gens corrents, i tenen la virtut d'expressar amb un llenguatge entenedor, rigorós i literari alguns dels temes més rellevants del *Corpus platònic* (política, pensament, llenguatge, synousia, escriptura, esoterisme, etc.).

A continuació, en la mateixa *Introducció*, el nostre autor dedica unes pàgines a parlar de *Les altres cartes* (p. 45-53), on tracta la resta del petit *corpus* epistolar: en primer lloc, *La carta VIII* (p. 45-47), «la més propera a la setena, tant pel que fa a l'estil com pel que fa al contingut» (p. 45); després, *Les cartes III, IV, V i XI* (p. 47-49), totes «força properes al nucli original de l'epistolari» (p. 47); tot seguit, *Les cartes II, VI, IX, X i XII* (p. 49-52), més tardanes i «de trets neopitagòrics, que han permès de relacionar-les amb el neopitagorisme platonitzant d'època hel·lenística i romana» (p. 49); i, en darrer lloc, *Les cartes «excèntriques: I i XIII»* (p. 53), més allunyades de les altres cartes i fins i tot «fa realment estrany que fossin aplegades juntament amb les altres» (p. 53). De totes aquestes *altres cartes* —algunes de ben breus— se'ns en dóna una explicació essencial del seu contingut.

El darrer apartat de la *Introducció* fa referència a *La transmissió del text* (p. 54-56), una transmissió adjectivada amb raó de «relativament simple i segura» (p. 54). La transmissió del text recolza en dos còdexs principals: l'A (*Parisinus Graecus* 1807, del s. ix) i l'O (*Vaticanus Graecus* 1, dels ss. ix-x); n'hi ha d'altres, que ara no cal esmentar, que són derivats d'aquests principals. Pel que fa als fragments papiracis, cal dir que només en conservem un: el *P. Oxy.* 52, 3668, del segle II dC. La present edició de la Fundació Bernat Metge ha partit de la lectura dels manuscrits, degudament corregida, tal i com s'indica en l'aparat crític, que ens oferí Jennifer Moore-Blunt (*Platonis Epistulae*, Leipzig 1985). També en aquesta edició Raül Garrigasait ha tingut en compte les edicions de Ioannes Burnet, Joseph Souilhé, Frantisek Novotny, Isnardi Parente i Rainer Knab.

Al final de la *Introducció* hi ha els agraïments (p. 56). Aprofitem ací l'avinentesa per a retornar l'agraïment que l'autor ens hi regala. El fet d'haver pogut acompanyar el treball de Raül Garrigasait, amb les converses que han anat de bracet d'aquell acompanyament, ha estat un gaudi intel·lectual i humà que poques vegades hom aconsegueix de trobar aparellat, i molt menys per tal de parlar amb profunditat i generositat del món de l'antiguitat clàssica i, al mateix temps, del món de la cultura en general.

Després d'aquesta valuosa *Introducció* se'ns ofereix, tot seguit, la *Bibliografia* (p. 57-63). En ella, com és acostumat de fer en les bones bibliografies, s'hi donen per separat: a) les edicions de les *Cartes*; b) les traduccions de les *Cartes* sense el text grec; c) els estudis sobre les *Cartes*; d) els estudis sobre diversos aspectes de Plató; i d) els estudis sobre la història de Sicília. La *Bibliografia* s'encapçala advertint-nos del seu caràcter no exhaustiu —tot i que no hi manca cap estudi important sobre les *Cartes*— i ens remet als repertoris existents complets que contenen els estudis recents sobre Plató, tots elaborats pel professor Luc Brisson o per l'equip que ell dirigeix, i que en l'actualitat les podem trobar editades dins la web de la *International Plato Society* (<http://www.platosociety.org>).

A la *Bibliografia* hi segueixen les *Abreviatures* (p. 65, no numerada) i el *Conspetus Siglorum* (p. 67, igualment no numerada).

El volum presenta, a continuació (p. 69-176), l'edició grega de les *Cartes* (*Platonis Epistulae*) amb un elaborat aparat crític i, mantenint la numeració de les pàgines (a l'esquerra el text grec i a la dreta la traducció catalana), amb la traducció catalana de les *Cartes*, la qual conté un total de 398 notes de gran ajut, sobretot en un text com el de les *Cartes* que, sovint, exigeix coneixements previs de geografia, d'història i de filosofia platònica. En l'encapçalament de cada pàgina —ja sigui en la pàgina del text grec, ja sigui en la pàgina de la traducció catalana— hi ha —per primera vegada en aquesta col·lecció de *Clàssics grecs i llatins*— un detall d'una extraordinària ajuda al lector: ens referim a l'encapçalament en el qual es llegeix la referència completa del fragment (grec o català) que conté aquella pàgina. Un encert que desitgem i esperem que, a partir d'ara, puguem veure en tots els volums d'aquesta col·lecció.

Ja hem fet referència a la cura que Raül Garrigasait ha tingut en l'edició del text grec i en la confecció del seu aparat crític. Tanmateix, no volem deixar de remarcar amb insistència, el grau d'excel·lència elevadíssim que ha assolit la seva treballadíssima traducció catalana, en la qual fins i tot s'han hagut de traduir versos (per exemple, en les *Cartes I i III*). Alguns fragments, sobretot de la *Carta VII* són particularment difícils (per exemple, el fragment corresponent al coneixement i l'aprenentatge: 342a7-344d2), i han estat prou ben resolts. No entrarem ací en un debat de determinades

opcions que, d'altra banda, serien discussió especialitzada que ací aportaria poc i que no negarien en absolut les tries fetes pel nostre autor, totes elles prou ben fonamentades.

La solidesa dels coneixements que Raül Garrigasait té del grec clàssic —i ara del grec de Plató o de l'entorn platònic— i el domini de la llengua catalana, d'una banda, gairebé d'una manera natural (pròpia dels solsonins, sobretot de la nissaga de Cal Boter) i, de l'altra, fruit de l'estudi i de l'exercitació en l'escriptura (fins arribar a la creació poètica), tot això ha donat com a resultat una excel·lent traducció de les *Cartes* de Plató. És més, la seva traducció assoleix la gran virtut de poder ser llegida, sobretot per estudiants d'avui, cosa que en els textos del *Corpus platònic* de la Fundació Bernat Metge no sempre havia estat així. I que una cultura pugui transmetre amb normalitat els textos dels clàssics de tots els temps, i sobretot els grecs i llatins —a través d'unes traduccions fidels, elegants i assequibles a la llengua corrent, sense cap mena de concessió a un rebaixament innecessari de la terminologia ni de la sintaxi—, això és d'un valor incalculable. Si no hi hagués la possibilitat de transmetre uns textos perquè la traducció ho impossibilités, aquella cultura que patís d'aquest fals emmirallament en uns textos en els quals hom s'encalla en cada moment, cauria en l'abisme que suposaria el trencament d'una transmissió. En aquest sentit, el treball de Raül Garrigasait és del tot meritori: fa possible la transmissió dels clàssics antics pel seu endinsament en ella i el seu arrelament en la cultura catalana que parla des de l'avui de la llengua, la qual cultiva amb exquisidesa i sense enfarfegaments. Sovint són aquests enfarfegaments el que fan incomprendibles els textos als estudiants d'avui, com acabem de dir. Esmerçar-se a tenir cura de la cadena de transmissió és allò pel que vetlla el text de Raül Garrigasait. I, per això, ens cal felicitar-lo des d'aquestes pàgines, i, és clar, a encoratjar-lo en aquesta cura.

Després de l'edició i la traducció de les *Cartes* trobem, en aquest volum, un *Arbre genealògic de la família de Dionisi* (en pàgina no numerada), del tot necessari, i, igualment de gran ajut, un *Mapa de Sicília a l'època de Plató* (també en una pàgina no numerada).

El volum conté uns índexs molt útils, i que haurien de ser gairebé una obligació que s'hauria d'imposar en l'edició dels volums d'aquesta col·lecció dels *Clàssics grecs i llatins*. Ens referim a l'*Index Nominum* (p. 181-183) i a l'*Index Verborum Notabiliorum* (p. 185-190). L'*Índex* del volum (p. 191-192, no numerades) tanca aquest treball excel·lent de la Fundació Bernat Metge.

De cara als lectors i a altres edicions d'aquest volum volen mostrar algunes errates que hi hem detectat, sense ganes d'exhaustivitat (incompatible amb els nostres ulls i el nostre temps). En la p. 18, lín. 19, hi llegim «*status quo*» i hi hauria de dir «*statu quo*»; en la p. 22, lín 8, començant per baix, hi llegim «runes», i hi hauria de dir «ruïnes»; en la p. 24, lín 11, començant per baix, al final de la línia se separa el mot «l'a-ctitud» indegudament; en la p. 25 nota 50, lín 6, s'escriu «lleis» en minúscula quan segurament fóra millor posar-ho com *República* en majúscula «Lleis» (i això en tots els indrets on calgui del volum), o bé optar per posar «*República*» en minúscula; en la p. 27, lín 14, on diu «un vida» ha de dir «una vida»; i possiblement, la que cal notar més: en la p. 51, lín. 12, llegim «l'onzena» quan ha de dir-hi «la novena»; i en la p. 103, nota 132, lín 3, hi llegim «del quan» per «del qual».

Aquest volum de les *Cartes* de Plató constitueix, doncs, un dels volums més rigorosos i més ben presentats als lectors en el qual la mateixa Fundació Bernat Metge hauria

d'emmirallar-se de cara a l'edició de nous volums de la seva notabilíssima col·lecció dels *Clàssics grecs i llatins*. I és una llàstima que aquest volum no hagués format part ja del catàleg de la Bernat Metge amb anterioritat perquè hauria hagut de ser un dels volums que calia haver ofert a un preu ben assequible en els quioscs dels nostres carrers i en les llibreries de més anomenada.

No voldríem acabar aquesta recensió sense encoratjar Raül Garrigasait a traduir el volum dels *Diàlegs dubtosos* i dels *apòcrifs*, així com d'altres textos de la col·lecció *Clàssics grecs i llatins*. Traductors d'aquesta talla i amb tan de coratge són una esperança per al país, i més en uns moments, com és el nostre present, en els quals hom percep una greu crisi de transmissions, si bé també és ben veritat que, en aquests mateixos moments, sobretot gràcies al treball rigorós i esforçat de joves, com ara el nostre editor de les *Cartes* de Plató, podem albirar una llum d'esperança per a la nostra cultura que es fa de moltes realitats, però indispensablement de la seva relació amb els clàssics grecs i romans.

Antoni Bosch-Veciana

Pamela EISENBAUM, *Paul was not a Christian. The Original Message of a Misunderstood Apostle*, New York (NY): Harper Collins 2009, 318 pp.

Pamela Eisenbaum inicià el seu itinerari paulí a redós del professor Krister Sten-dahl a la Universitat de Harvard. D'això fa vint-i-cinc anys. Posteriorment passà a la Universitat de Columbia on, l'any 1995, defensà la seva tesi doctoral (Pamela EISENBAUM, *The Jewish Heroes of Christian History: Hebrews 11 in Literary Context* (Society of Biblical Literature Dissertation Series 156), Atlanta (GA): Scholar Press 1997). Des del mateix any 1995 la nostra autora ensenya sant Pau en la Iliff School of Theology, a Denver (Colorado), un centre teològic vinculat a l'Església metodista (United Methodist Church).

Eisenbaum es declara una entusiasta de sant Pau.¹ Entre diferents articles sobre aquesta temàtica destaquem, per la claredat i com a síntesi del seu pensament: Pamela EISENBAUM, «Paul, Polemics, and the Problem of Essentialism», *Biblical Interpretation* 13.3 (2005) 224-238. També ha publicat, l'any 2006, una guia d'estudi de la carta als Romans (Pamela EISENBAUM, *Invitation to Romans*, Nashville: Abingdon Press 2006).

L'obra que recensionem ha estat un llibre notablement promocionat i ben acceptat en l'Annual Meeting de la Society of Biblical Literature, celebrat a Nova Orleans (Luisiana) del 20 al 24 de novembre del 2009. Es tracta d'una obra signada per l'autora l'abril del 2009 i que ha aparegut publicada set mesos després. Un exemple a seguir de celeritat i eficàcia editorial, tot i que la presència exterior del llibre és, al nostre gust, deficitària: si traiem el full que cobreix les tapes, apareix un exemplar precàriament

1. Per a comprovar aquest entusiasme cf. el vídeo penjat en la web de la *Iliff School of Theology* (www.iliff.edu), en la secció de professorat (<http://www.iliff.edu/index/learn/your-faculty/pam-eisenbaum>)

enquadrernat i imprès en paper de baixa qualitat. També ens queixem que les notes no apareixen a peu de pàgina, sinó al final del llibre, darrere un breu glossari i precedint nou pàgines de bibliografia i un índex temàtic. Si afegim l'absència d'un índex de citacions bíbliques, aquesta part final del llibre ens fa suposar la pretensió d'esdevenir un llibre d'ample difusió bíblica, per tant, més motiu per esmerçar-se a qualificar-ne la presentació.

El llibre té un encapçalament entre provocatiu i mediàtic: «Pau no era un cristià» («Paul was not a Christian»), amb un subtítol en la mateixa línia: «El missatge original d'un apòstol malinterpretat» («The Original Message of a Misunderstood Apostle»). Però el contingut del llibre no és ni provocatiu ni mediàtic. Valgui només un detall que, segons la nostra opinió, retrata a l'autora: Eisenbaum signa els tres fulls de «Reconeixements» (p. IX-XI) posant la data de l'onze d'abril i, afegint a sota, que és el tercer dia de Pesah, i a sota, que és un any jubilar paulí declarat pel papa Benet XVI. Es tracta d'enllaçar, intencionadament, una declarada identitat jueva amb una sentida proximitat amb el cristianisme. Aquesta obra ve a ser la seva aportació a l'efemèride de sant Pau.

En els «Reconeixements» inicials Eisenbaum es manifesta deutora de John Gager, Lloyd Gaston, Krister Stendahl i Stanley Stowers, pel sector d'estudiosos cristians. Per la branca jueva cita a Daniel Boyarin, Mark Nanos i Alan Segal (p. IX). També agraeix les aportacions dels seus alumnes que han estat un banc de proves en la gestació del llibre. Eisenbaum s'associa amb aquests autors que, malgrat les peculiaritats pròpies, constitueixen un eixamplament d'horitzons de l'anomenada «Nova Perspectiva» («New Perspective») dels estudis paulins, que ella defineix com una nova perspectiva radical, un nou paradigma (p. 250). Estem convençuts dels beneficis que ens aporta aquesta nova aproximació paulina, més conciliadora amb el judaisme que les tradicionals. Si algú sospita que darrere aquests noms pot haver-hi algun tipus d'apologia jueva, responem convençuts que no pas més que la interpretació tradicional cristiana que ha llegit i llegeix Pau d'una manera antitètica, exclusivista i apologetica.

En la «Introducció» (p. 1-4) l'autora declara el seu rebuig absolut a un Pau antijueu i suscitador d'antijudaisme. Ella vol veure Pau com un jueu que no fa trencaments, ni antítesis, ni exclusions. Amb aquesta prèvia entra en matèria amb un interrogant: «Pau era realment jueu?» («Was Paul Really Jewish?»). Aquest és el títol del primer capítol del llibre. La resposta és un sí convençudíssim, però especificant què significa aquest assentiment (p. 5): *a)* prendre's seriosament la identitat religiosa jueva de Pau, i no simplement de boca. *b)* reivindicar-lo com a jueu significa reclamar una imatge històrica plausible del judaisme per combatre la llarga història de la interpretació paulina que ha reforçat un cristianisme antijueu. *c)* demostrar que la visió jueva del món que ostenta Pau clarifica molt del que es percep com a inconsistent, contradictori, o simplement confús, en els escrits paulins. Eisenbaum clou l'apartat afirmant que Pau té un rol fonamental en el desplegament del cristianisme però, sense cap dubte, és un jueu, ètnicament, culturalment, religiosament, moralment i teològicament (p. 9).

Eisenbaum dedica el segon capítol («Paul the Problem») a desvetllar els problemes d'interpretació paulina del mateix Nou Testament: els Fets dels Apòstols han donat peu a la imatge antijueva tradicional de Pau, que és diferent de la que apareix en les cartes anomenades «indiscutibles». La professora desplega els seus arguments a favor de la personalitat jueva de Pau centrant-se únicament en aquestes cartes indiscutibles: Romans, 1-2 Corintis, 1 Tessalonicencs, Filipencs, Gàlates i Filemó (p. 16-22). Les

altres cartes i els Fets dels Apòstols són fonts que també utilitza, però són complementàries de la font bàsica que, per ella, signifiquen les primeres cartes citades.

«Com Pau esdevingué cristià?», es pregunta en el capítol tercer, fent un repàs de com la tradició cristiana llegeix la cristianitat de Pau. Eisenbaum defensa que Pau no rebutjà la seva identitat jueva perquè el judaisme fos una religió d'obres i també defensa que la justificació per la fe no és l'evangeli que Pau predicà. En el capítol quart reivindica una aproximació a l'apòstol també des del judaisme, complementant el monopoli cristià. El capítol cinquè («Paul's Jewish Inheritance»), el segon més llarg del llibre, explica els temes clau del judaisme del Segon Temple (el culte, la Torà i l'elecció, la redempció) que suscitaven una visió inclusiva i no exclusiva dels designis de salvació divina, adreçats a tots els pobles: jueus i gentils. Per això, en el capítol sisè es pregunta «Qui és i qui no és jueu?» per abordar el tema de jueus i gentils: Eisenbaum nega categòricament unes comunitats jueves aïllades de la resta de la humanitat i rebaixa l'escàndol que produiria la interacció de Pau amb els gentils. «Els fariseus flexibles» és el títol —intencionat— del capítol setè, que pretén contextualitzar aquest col·lectiu entre els altres grups jueus de l'època, trencant el seu tòpic de legalistes i apuntant la formació farisea de Pau com a plataforma de la seva interpretació de l'Escriptura.

El capítol vuitè toca un aspecte clau: l'experiència del Ressuscitat en el camí de Damasc, fou una conversió o una crida? Si responem que fou una conversió continuem abonant el terreny dialèctic de l'abandó paulí del judaisme vers una religió millor. Si responem que fou una crida, ens mantenim en la línia de les crides profètiques, un patrimoni tradicional d'Israel, amb un missatge que anuncia la salvació a tots els pobles.² Per a Eisenbaum és la utopia profètica la que inspirà Pau a traduir la seva fe en Jesús en esdevenir l'apòstol dels gentils (p. 149). Per això, el capítol novè, titulat «Un jueu típic», argumenta que, després del trobament amb Crist, Pau continua essent un jueu de cap a peus convençut que s'estaven acomplint les promeses divines destinades als gentils, els quals, «en Crist», sols havien de tenir fe per aparcar-se (p. 171). El capítol desè defensa l'inalterable monoteisme jueu de Pau, contràriament al que diuen les aproximacions tradicionals: que Crist és el cor de la vida i el pensament de Pau i alhora l'objectiu de la seva missió als gentils. Eisenbaum defensa que el cor de la teologia paulina és fonamentalment teocèntrica més que cristocèntrica (p. 173), i ho argumenta dient que Pau exhorta a la fe en Déu i no en Jesús. Explica el debat lingüístic de Rm 3,22, si πίστεως Ἰησοῦ Χριστοῦ s'ha de traduir per «fe en Crist» o «fe de Crist» (p. 194). Ella opta, com molts altres, per la segona traducció: «It is likely that a majority of New Testament scholars all along the theological spectrum now favor this translation» (p. 194).

El capítol onzè trenca la tòpica antítesi de l'universalisme cristià contra el particularisme jueu. Eisenbaum argumenta com Pau fonamenta la seva missió als gentils en fer participar els pobles no jueus de les promeses divines, integrant-los dins la família abrahàmica i la seva benedicció a través de Jesús. Els capítols dotzè i tretzè tracten de la relació de Pau amb la Torà. L'autora proposa cinc claus de lectura per a interpretar Pau i la seva vinculació amb la Torà (p. 216-240): 1) L'audiència de Pau és formada

2. Alan Segal parla de conversió, però no del judaisme al cristianisme, sinó de ser un fariseu a ser un creient en Jesús.

per gentils; per tant, tot el que diu sobre la Llei s'aplica als gentils, llevat que s'indiqui altrament. 2) La Torà és pels jueus però proporciona unes pautes per a tots. 3) La Llei no és, de cap manera, per a condemnar la humanitat; exerceix una funció pedagògica positiva. 4) La realització de bones obres no és el contrari de tenir fe. 5) La fidelitat de Jesús dignifica els gentils i els incorpora a la família de Déu.

Eisenbaum clou el llibre (capítol catorzè) assumint la complicació dels estudis paulins i deixant les portes obertes al debat. No s'està de donar un apunt final sobre la lectura universalista i integradora de Romans 9-11 que fan els seguidors del nou paradigma paulí. En aquesta línia, amb mirada ample i amable, manifesta els desitjos paulins d'abraçar-ho tot (p. 255): «I think everyone can agree that Paul's message was about grace. Why is it necessary to put limits on his grace? Let's let Paul's message of grace stand as it is. It seems to me a great start for thinking about religious pluralism. But that is for another book». Subscrivim aquest darrer paràgraf —agraciat i agraciador— i esperem aquest nou llibre que insinua.

Jordi Cervera i Valls

Teodor SUAUI I PUIG, *Ramon Llull. Miracle i misteri*, Palma de Mallorca: Ed. Diòcesi de Mallorca i Franciscans TOR, 2009, 180 pp.

Teodor Suau i Puig, prevere de la diòcesi de Mallorca, professor del CETEM i conegut assagista, ha escrit un llibre divulgatiu sobre la vida de Ramon Llull. Sobre la base dels moderns estudis referents al lul·lisme ja s'havien fet des de fa segles algunes aproximacions dirigides al públic lector no especialista, abastant diferents gèneres literaris: des de l'esbós biogràfic, les hagiografies o apologies —com, per exemple les de Fra Pasqual al segle XVIII— fins a la novel·la.

Si s'hagués de qualificar aquest llibre de Suau, es podria dir que és una obra de prosa poètica, que exposa la vida de Llull i hi medita. Aquesta aproximació a la vida lul·liana privilegia la dimensió religiosa del Beat, presentant-lo com un home excepcional que s'acostà a l'Amat i l'estimà profundament. Tot i així, lluny de la bibliografia hagiogràfica més endolcida, Suau elabora un itinerari espiritual, equilibrat, poc polèmic i prou poètic.

A través de divuit capítols, que acaben amb una aclaridora cronologia de la vida de Llull, l'autor presenta els punts fiers de la vida d'aquest viatjador infatigable, que va recórrer la Mediterrània occidental amb el propòsit de convertir els musulmans i retornar-los a la fe de Jesucrist ressuscitat. Suau, a banda de recrear el Llull més devot, tenaç i ambiciós, mostra també la seva dimensió més humana i fràgil, especialment en els capítols «Ramon l'enamoradís» i «Defalliment» dos moments àlgids, en els quals l'autor arriba a un clímax poètic.

De fet, la seva intenció és donar a conèixer Llull per a meditar amb ell, meravellar-se de la seva vida i del seu itinerari humà, sempre des d'una perspectiva actual, que l'autor mai perd, gràcies a l'ús de la ironia. I així, aquesta obra, feta a base de frases curtes, de pinzellades subtils, proposa i convida a la reflexió, a repensar Llull en els nostres dies. Per a aquest propòsit Suau selecciona textos lul·lians, fonamentalment, de la *Vita Coetanea*, però també d'altres fonts, que empra amb encert. Resseguint les passes biogràfiques que el propi Llull va dictar a París, l'autor d'aquesta obra ha volgut

harmonitzar el missatge espiritual amb l'activitat missional, dues facetes que són els pilars d'una Església que encara avui no ha reconegut plenament l'abast espiritual de la vida i obra d'aquest servent seu.

Circumstàncies polítiques i socials han fet que Llull, com a personatge històric, ens arribés distorsionat. Per això, el llibre de Teodor Suau pretén de rehabilitar la seva figura als ulls del públic lector no especialista. L'estratègia que segueix és la via de l'admiració davant les qualitats heroiques i —rebuda la gràcia— llur participació en les sobrenaturals, a través de saber desgranar adequadament les fites de la seva vida polièdrica i riquíssima, en una època difícil pels viatges i per a la missió.

Aquesta admiració permet que Suau també es meravelli i faci confidències al públic lector. Gosaria dir que l'escriptura del llibre és també l'itinerari de Suau cap a la comprensió del pensament lul·lià, que —envoltat de matisos i, tot s'ha de dir, d'un humor ben fi— brinda gustosament als altres. El caràcter personal d'aquesta escriptura permet una empatia natural en el lector, que participa d'aquest viatge cap a l'admiració lul·liana.

La pertinença d'aquest llibre és clara, car Llull és omnipresent en les terres de parla catalana, i no hi ha vila, per petita que sigui, que no tingui una associació, un carrer, una plaça o qualsevol altra recordança nominal del Beat, tot i que molta gent —víctima dels prejudicis— menysprea la seva vida i la seva obra, que tenen un interès altíssim i indissociable.

I és que Llull ha estat sempre un gran desconegut, fins i tot quan la gent de Mallorca, al segle XVIII, pertanyia a la facció lul·liana o antilul·liana per via familiar, i sortia al carrer a insultar els veïns a través de pasquins o verbalment, emprant vanament el nom del Beat. De llavors ençà, Llull ha tingut una fama desigual, en bona part per culpa dels lul·listes que, amb el pretext de la seva invocació, addueixen uns drets, unes llibertats o una identitat arrelada, de la qual Llull era —involuntàriament— un estendard. Igualment els antilul·lians, varen falsejar i desacreditar ja en el segle XIV una obra d'equilibri extraordinari entre la raó i la contemplació, entre la lògica i la fe.

Certament, el llibre no suposa tant una hermenèutica de la vida i del projecte de missió de Llull (car Suau beu directament de molts dels escrits de Mons. Jordi Gayà), sinó una reflexió i meditació entorn d'aquesta vida i projecte missioner. L'aportació d'aquesta obra, conceptualment i com a gènere literari, entronca més —si se'm permet la comparació— amb l'univers poètic lul·lià del P. Miquel Colom, que en la obra teològica i, fins a cert punt, apologètica, del Dr. Sebastià Garcias Palou, per citar dos dels referents teològics més representatius.

En tot cas, el llibre és de lectura agradable i plaent, i la seva edició i presentació —amb il·lustracions i fotografies— és molt cuidada. Tant de bo arribi al gran públic i li transmeti la curiositat per Ramon Llull. Sens dubte, crec que la ploma de Teodor Suau —que ha aconseguit un excel·lent resultat en aquest i en molts altres llibres— pot esdevenir un bon mitjà per a aconseguir-ho.

Rafael Ramis Barceló

Thesaurus Laurentii a Brundusio (Vol. II). Sermones Series A – Formae. Enumeratio formarum. Index formarum a tergo ordinarum. Tabulae frequentiarum. Index formarum secundum orthographiae normam collatarum. Index formarum graecarum. Index formarum hebraicarum. Concordantia formarum.- Curantibus: Paul TOMBEUR, Paolino ZILIO, Luisa BORGESE, Francesco DANIEL, Stefaan MARTENS, Claire PLUYGERS (Corpus Christianorum. Thesaurus Patrum Latinorum). Provincia Veneta Ordinis Fratrum Minorum Capuccinorum (Studium Theologicum Laurentianum Venetiarum) & Centre Traditio Litterarium Occidentalium (CTLO). Turnhout: Brepols Publishers 2007. pp. XXVI + 490 i 151 microfites (32 × 23,5 cm) ISBN 978-2-503-51732-2

Donem notícia per als lectors de la *Revista Catalana de Teologia* de l'aparició del segon volum del *Thesaurus* laurentí, corresponent al vocabulari complet que hom troba en els sermons predicats per sant Llorenç de Bríndisi († 1619), doctor de l'Església des de l'any 1959.

Juli-César Russo (Laurentius a Brundusio), nascut el 1559 a la població italiana de Bríndisi, l'any 1575 ingressà a l'Ordre dels franciscans-caputxins al convent de Verona, on rebé el nom de fra Llorenç de Brindis o Bríndisi. L'any 1602, fou elegit ministre general de l'Orde de framenors caputxins. Ben aviat destacà com a teòleg, com a biblista i com a eminent predicador. Entre els anys 1614 i 1619 li foren confiades missions diplomàtiques molt delicades al servei de l'Església, quan havia dedicat grans esforços a la propagació de la reforma caputxina arreu dels territoris de l'Europa central i mediterrània. Cal recordar que l'any 1603 sant Llorenç visità els convents caputxins de la Tarraconense, on abolí els darrers redutes de l'eremitisme en la vida caputxina a casa nostra.

El primer tom del *Thesaurus* laurentí es dedicà a l'*Opera theologica et exegetica*. Fou publicat l'any 2005, i junt amb el present volum que ressenyem, ambdós són el fruit d'una impressionant tasca de tractament informàtic dels textos laurentins; ingent tasca coordinada pel P. Paolino Zilio, caputxí, ajudat per membres del «Centre Traditio Litterarium Occidentalium» i del CETEDOC (principalment a través del professor Paul Tombeur, de la Universitat Catòlica de Louvain-la-Neuve) que han aplicat, molt profitosament, a les *Opera omnia* del «Doctor apostolicus», ja publicades críticament entre els anys 1926-1956 i 1964. Es tracta de la mateixa metodologia informàtica seguida pel CETEDOC per als textos de les obres de l'*Aquinate*, el «Doctor communis», sant Tomàs d'Aquino.

En aquest segon volum del *Thesaurus* laurentí s'ofereixen ordenades alfabèticament totes les *formae* lingüístiques que apareixen en els escrits homilètics de sant Llorenç de Bríndisi, principalment els mots llatins (també els termes grecs i hebreus, p. 477-489), abastant tota la producció homilètica del famós predicador caputxí que estructurarà, com solia fer-se, seguint l'any litúrgic (Advent, Nadal, diumenges *post Epiphaniam* i Septuagessima, Quaresma, Pasqua i diumenges després de la Pentecosta, o *tempus per annum*). A més, inclou el santoral i les festes pròpies de la Mare de Déu; aquesta darrera part és coneguda amb el nom de *Mariale*.

Els sermons laurentins constitueixen, en el seu conjunt, un valuós instrument per a l'estudi de la predicació franciscana i, també, del tipus de llenguatge de l'homilètica de caire erudit predicada en els anys de la contrareforma catòlica. Aquests textos són, alhora, una significativa aportació al coneixement de la llengua culta, escrita i

parlada pels grans oradors de l'Església europea dels segles xvi i xvii, car ens ajuden a situar-nos en l'ambient de les controvèrsies teològiques i doctrinals del temps de la contrareforma, a través d'un balanç i d'una anàlisi, quantitativa i qualitativa, dels termes emprats més freqüentment (i també dels menys utilitzats); així com també dels neologismes i noves incorporacions terminològiques i, és clar, de les temàtiques desenvolupades en les homilies d'aquests destacats predicadors contra-reformistes.

Valentí Serra de Manresa

Flavia MARCACCI (ed.), Galileu Galilei, *Sidereus Nuncius* (traducció de Pietro A. Giustini) Città del Vaticano: Lateran University Press 2009, 89 pp.

En la col·lecció *Saggi per il nostro tempo* la Pontificia Università Lateranense ha reeditat enguany aquest llibre de Galileu, traduït i comentat pel professor Pietro Alessandro Giustini, traspasat el 23 de setembre del 2007. S'ha encarregat de la nova publicació feta amb tota cura, la deixebila del finat Flavia Marcacci. L'obra ja havia estat publicada per Giustini en 1978, però ara, amb motiu de ser aquest any 2009 també l'any de l'Astronomia —que ho és precisament per a commemorar, ara fa quatre segles, la primera mirada que es dirigí cap al cel a través d'un telescopi, el 1609 per Galileu— s'ha cregut oportú de fer-ne una reedició. Com hom sap, el llibret *Sidereus Nuncius* de Galileu era la primera exposició de les novetats que ell havia vist esguarant el firmament i va ser publicat en 1610. La present publicació es fa seguint la línia que senyalà Joan Pau II, que volgué que es rehabilités la memòria de l'astrònom pisà i ho recalca en el discurs que féu el 9 de maig de 1983 a un grup de científics i investigadors.

La novetat d'aquesta reedició, a més de la presentació que en fa el Dr. Gianfranco Bassi, és un prefaci de l'obra de Galileu de 18 pàgines de Michele Camerota i una ampliació amb molts altres autors de la «Bibliografia temàtica galileana» que ja es trobava a l'edició de Giustini (ara hi ocupa més de cent pàgines). Al final hi ha la nota necrològica, *in memoriam*, de Giustini redactada per Flavia Marcacci.

El text de l'obra de Galileu és ben conegut de tots els especialistes. L'actual edició posa el text en dues pàgines encarades, l'original en llatí a l'esquerra i la traducció italiana a la dreta. No és la primera versió italiana que se'n fa, ja ho sabem, però aquesta de Giustini és feta amb una escrupolositat exemplar. Però, allò més encomiable no és encara la traducció sinó la introducció que hi fa el traductor (p. 41-76) —exposant l'estat de l'astronomia i l'òptica a l'era galileana, el ressò que tingué el *Sidereus Nuncius* al món de la cultura i les altres descobertes astronòmiques de Galileu— i després les notes sobre el text. El text ocupa cent planes del volum (cinquanta en llatí i cinquanta en italià) i aquestes notes, elles soles, en lletra petita omplen quaranta-una pàgines. Hi ha, doncs, més text de Giustini que de Galileu. No tan sols dóna la interpretació correcta del que diu, o vol dir l'autor, explicant termes, sinó que informa en tot el que cal perquè un lector es faci càrrec de totes les circumstàncies que precediren o seguiren la publicació del *Sidereus Nuncius*.

Galileu va dedicar el llibre —que en nomenclatura actual per la seva poca extensió en diríem opuscle— al «serenissimo» Cosimo II dels Mèdici, que era Quart

Granduc de Toscana. Declara, en començar el llibre, que es tracta de «les observacions fetes amb l'ajuda d'una ullera en la cara de la Lluna, en la Via Làctia, en les estrelles nebuloses, en innumbrables estrelles fixes i en quatre planetes, mai no vistos fins ara, anomenats *Astres Mediceus*». I efectivament aquest és el contingut: cinc novetats notables. Amb criteri de científic bon observador fa notar, en primer lloc, la rugositat de la superfície de la Lluna que té muntanyes com la Terra i encara més altes (és clar que ell no sap l'alçada de l'Everest) perquè a mesura que va corrent l'ombra sobre el nostre satèl·lit els pics més alts triguen d'entrar-hi. En segon lloc, fa notar que la Via Làctia (la Galàxia) no és un núvol blanquinós i prou: ell hi veu que és formada de piquets lluminosos que deuen ser estrelles llunyanes. La tercera visió nova la donen les nebulositats del cel o «estrelles nebuloses» diu, i en posa dos exemples: la «Testa d'Orió» i la «Nebulosa del Pessebre»; en la primera hi ha comptat vint-i-una estrelletes i a la segona més de quaranta. També fa notar, i amb tota raó, que no tan sols augmenta el nombre d'estrelles si es mira el cel amb la ullera, sinó que mentre els planetes es veuen com cercles ben definits, «les estrelles fixes, en canvi, no es veuen mai definides per un contorn circular sinó els seus raigs com fulgors vibrants a tot al voltant i molt centellejants». Finalment, la quarta cosa nova que l'ha meravellat ens diu que és el descobriment dels quatre «planetes» que rodegen el planeta Júpiter. Ens explica que el dia 7 de gener de 1610, mentre observava els astres amb la ullera, se li aparegueren tres estrelletes a l'entorn d'aquest planeta, molt petites, però lluminoses, que estaven en línia recta paral·lela a l'Eclíptica (o sigui a l'indret de l'equador de Júpiter), cosa que el meravellà. Va decidir observar-les l'endemà i es trobà que no n'hi havia dues a orient i una a occident com el dia anterior sinó totes tres a occident. Què havia passat? Ens explica que va continuar contemplant-les dia rere dia, i el dia 13 en veié quatre i no tres. Continua mirant-les diàriament (ens ho explica amb detall) fins al dia 2 de març. Decidí posar nom als quatre «planetes» i els dedicà al Gran Duc anomenant-los Planetes Mediceus (ja sabem que aquesta denominació no ha perdurat; aquests quatre satèl·lits de Júpiter reberen noms relacionats amb aquest déu segons la mitologia grega: Ió, Europa, Ganimedes i Cal·listo i es designen avui dia genèricament amb el nom de Galileans, per recordar el seu descobridor).

La conclusió que tragué Galileu d'aquells gairebé dos mesos d'observació (científicament correcta, no cal dir-ho) va ser aquesta: no es pot dubtar que giren entorn del gran planeta i que ho fan en cercles desiguals; els de mes lluny, més a poc a poc que els de més a la vora, que són més veloços; però es disculpa dient que no ha calculat encara els períodes de revolució. I aquí fa referència al sistema copernicà. Diu textualment: «Tenim, a més, un òptim i excel·lent argument per a treure tot dubte a aquells que, acceptant amb ànim tranquil el sistema copernicà, la revolució dels planetes a l'entorn del Sol, no obstant això, són torbats per la rotació de la Lluna al voltant de la Terra, quatre estrelles errants entorn de Júpiter fan com la Lluna entorn de la Terra, i totes amb Júpiter recorren el gran gir al voltant del Sol». No ho diu, però s'endevina, que un dels qui accepten «amb ànim tranquil» el sistema copernicà és el mateix Galileu.

Això és el contingut del *Sidereus Nuncius* galileu. Com s'ha d'entendre «nuncius»? En el prefaci de l'edició que recensionem Michèle Camerota hi diu que és clar que encara que «nuncius» en llatí tant pot significar el missatger com el missatge, tenim la resposta de Galileu mateix que envia el 1626 a Orazio Grassi que l'acusava de jactan-

ciós, per fer-se missatger i intèrpret dels astres, dient-li que *sidereus nuncius* volia dir «ambaixada o avis sideral» i no «ambaixador». Però, Camerota diu que, com que Galileu més d'una vegada havia cultivat l'ambigüitat i doble sentit, no seria estrany que també ho hagués fet en aquest cas.

L'edició que comentem la podem classificar de pulcre. Els estudiosos de Galileu i els historiadors de l'astronomia en general hi tindran un llibre interessant i útil per a les seves especialitats.

Francesc Nicolau i Pous

Josep M. BENÍTEZ RIERA, S.J., *El destierro de los jesuitas de la «Provincia de Aragón» bajo el reinado de Carlos III. Crónica inédita del P. Blas Larraz, S.I.* Roma: Iglesia Nacional Española – Pontificia Universidad Gregoriana 2006, 271 pp.

En el subtítol de l'obra que ressenyem per als lectors de la *Revista Catalana de Teologia* ja se'ns indica que es tracta de l'edició i estudi d'una crònica, fins ara inèdita. El text publicat ens ofereix dades de primera mà a propòsit de l'impacte que suscità l'aplicació de la *Pragmática Sanción de Su Magestad [Carlos III] en fuerza de ley para el estrañamiento de estos Reynos a los Regulares de la Compañía* (Madrid 1767) en la vida dels jesuïtes espanyols que, per disposició règia, foren obligats a exiliar-se.

El text llatí ací editat es conserva en l'arxiu general de la Companyia de Jesús (*Archivum Romanum Societatis Iesu*) i duu la següent retolació: *De rebus Sociorum Provinciae Aragoniae Societatis Jesu, ab indicto ipsis ex Hispania exsilio usque ad Societatem abolitionem Commentarii Tres. Auctore P. Blasio Larraz, Soc. Jesu, Caesaraugustano*. En l'excel·lent estudi introductori (p. 5-12) del curador del text, P. Josep M. Benítez, degà emèrit de la Facultat d'Història Eclesiàstica de la Pontificia Universitat Gregoriana, ens aproxima al tarannà i figura de Blai Larraz.

El P. Larraz, nascut a Saragossa l'any 1721, ingressà a la Companyia de Jesús el 1735; acabada la formació acadèmica féu de professor a la Universitat de Cervera, on esdevingué catedràtic de retòrica entre els anys 1750-1767 assolint, alhora, un gran prestigi com a predicador, com a llatínia i com a poeta. Durant l'exili dels jesuïtes espanyols, Blai Larraz fou nomenat superior provincial de la Província jesuítica d'Aragó (creada pel mateix sant Ignasi de Loiola en 1554, que aplegà els territoris de Catalunya, Aragó, Balears i València), fins a l'extinció de la Companyia l'any 1773 per ordre del papa Climent XIV amb el breu *Dominis ac Redemptor*, que el rei Carles III divulgà en els seus dominis, traduït en llengua castellana: *Breve de nuestro muy Santo Padre Clemente XIV por el qual Su Santidad suprime, deroga y extingue el instituto y orden de los clérigos regulares, denominados de la Compañía de Jesús, que ha sido presentado al Consejo para su publicación* (Madrid 1773).

L'expulsió dels jesuïtes dels territoris hispans fou fulminant i contundent. La Corona hispana impulsà el procés de desterrament dels 2.700 jesuïtes que ocupaven 148 establiments (noviciats, residències i, sobretot, col·legis) distribuïts en 118 poblacions,

indicant, molt minuciosament, els ports marítims on havien de ser embarcats els membres de la Companyia de Jesús. El P. Larraz, que patí directament les penalitats de l'exili i la supressió de la Companyia, es convertí en un dels principals i més qualificats testimonis dels esdeveniments, que narrà en aquesta crònica que escriví en tres etapes distintes en els anys 1767, 1785 i 1786. El P. Benítez, en l'acuradíssim estudi introductorï que acompanya l'edició del text llatí de dita crònica, posa en relleu que «El primer *comentario* és más vivo, más directo, emocionado y testimonial, como corresponde a una redacción inmediata de los hechos dramáticos que lo acababan de golpear. En cambio los dos *comentarios* siguientes, cuando ya es provincial, tienen otra perspectiva» (p. 9).

Cal assenyalar que fou una actitud molt lloable i exemplar, la del P. Blai Larraz, ja que en tot el text de la crònica *De rebus Sociorum...* es mostra tothora respectuós, tant amb el rei Carles III com amb el papa Climent XIV, talment una mena de barreja visceral i espiritual de fidelitats al regalisme i al romanisme que l'ajudà, certament, a superar la seva crisi interior durant l'exili que hagué de sofrir a Itàlia on, a la població de Ferrara, l'any 1796 Blai Larraz acabà els seus dies.

Molt encertadament també s'edita, a peu de pàgina i en cos més petit, una versió al castellà de dita crònica, efectuada en el anys de la restauració i conservada en la Biblioteca Borja de Sant Cugat del Vallès. Es tracta d'una meticulosa versió que, segons l'opinió expressada l'any 1946 pel prestigiós historiador i mestre d'historiadors, P. Miquel Batllori (de qui enguany la nostra Facultat de Teologia, en la inauguració de curs, ha commemorat el centenari de la seva naixença), hauria estat probablement endegada pel jesuïta mallorquí Marià Orlandis († 1877), i que la titulà *Historia del destierro de la Provincia de Aragón de la Compañía de Jesús, desde su extrañamiento de España por el rey don Carlos III hasta la abolición de toda la Compañía. Dividida en tres comentarios escritos en latín por el padre Blas Larraz, último provincial de Aragón* (vegeu les p. 13-270).

En la primera part de la crònica, Blai Larraz relata els fets de l'expulsió (p. 15-77); en el *comentari* segon tracta de l'experiència de l'exili dels jesuïtes espanyols a l'illa de Còrsega (p. 78-171), i en el *comentari* tercer Larraz parla del sojorn dels jesuïtes expulsats a la població de Ferrara fins que foren abolits per disposició del Papa (p. 172-270). Situats en l'any 1786, poc abans de cloure la crònica, el P. Larraz posà de manifest que la seva finalitat en redactar-la no fou cap altra que deixar ben clar que «Todas estas cosas de tan tristes recuerdos son ya aguas de nuestra historia. El asunto que tomamos fue la historia de la Provincia de Aragón desde la intimidación del destierro hasta su extinción», sense cap altre objectiu que la ferma voluntat de deixar constància que «La Provincia de Aragón sucumbió en aras de veneración y obediencia a la Santa Sede» (p. 269-270).

Ens plau de felicitar, ben de cor, el P. Josep M. Benítez per l'acurada edició d'un text històric tan valuós que, amb tota certesa, fornirà de nombroses dades i notícies els estudiosos dels grans temes de la història eclesiàstica de l'Europa moderna i contemporània, especialment sobre l'expulsió dels jesuïtes.

Valentí Serra de Manresa

Josep Maria GUIX I FERRERES, *Retalls d'unes pàgines viscudes*, Vic: Editorial Diac 2010, 287 pp.

El llibre que breument recensionem no és pas una treball teològic. Creiem, però, que té cabuda en aquesta revista perquè l'autor, el bisbe Josep Maria Guix i Ferreres, no solament va ser membre del Consell del Gran Canceller de la Facultat durant tot el temps que fou bisbe residencial de Vic, sinó perquè era ben pública i notòria la seva estima per la Facultat des dels seus orígens, quan ell començava a ser bisbe auxiliar de l'arquebisbat de Barcelona.

Nascut a la Coromina de Cardona, bisbat de Solsona, l'any 1927, estudià al Seminari de Solsona i al de Barcelona. Després continuà els estudis a Comillas on es llicencià amb una tesina que merescué ser publicada: «La Inmaculada y la Corona de Aragón en la Baja Edad Media (siglos XII-XV)», *Miscelánea Comillas* 22 (1954) 193-326. Més tard fou el primer doctor i el primer degà de la Facultat de l'Instituto Social León XIII de Madrid. La seva tesi, defensada l'any 1965, encara és inèdita: *El trabajo en el magisterio pontificio (15-V-1891 – 15-V-1965)*. Fou ordenat prevere l'any 1952 en el Congrés Eucarístic de Barcelona, en 1968 rebé l'ordenació episcopal i fou nomenat bisbe auxiliar de l'arquebisbat de Barcelona, i en 1983 fou bisbe residencial de Vic fins a l'any 2003. Morí el 28 de juny del 2009.

Ell mateix explica el perquè d'aquesta obra en la presentació. Diu: «Tres motius principals m'han mogut a escriure aquests *Retalls d'unes pàgines viscudes*: a) Aprofitar el temps sense caure en la indolència de passar hores i més hores assegut en un sofà sense fer res o contemplant programes televisius. b) Complaire, almenys parcialment, unes quantes persones que m'han demanat insistentment que escrivís les meves memòries. c) Intentar satisfer una finalitat terapèutica.» La teràpia té relació «amb una notable pèrdua de la memòria i amb serioses dificultats per a escriure correctament, tant a mà com amb l'ordinador. Alarmat per aquests fenòmens, vaig fer esforços per intentar recuperar una sèrie de records que encara titil·len emboirats en la meua memòria i deixar-ne constància escrita. Aquesta teràpia m'ha resultat força positiva, tot i que he hagut de prescindir de narrar un bon grapat de fets perquè no m'he vist capaç de refer-los amb prou garanties de fidelitat» (p. 17).

Així va néixer aquesta obra. El títol reflecteix ben bé el seu contingut: són «retalls» ordenats cronològicament. No són pròpiament unes memòries. S'articulen a l'entorn de la *infantesa* (p. 21-54), el *període d'estudis en el Seminari* (p. 55-74), el de Solsona, el de Barcelona i a Comillas, *sacerdot de Jesucrist* (p. 75-102) un cop ja ordenat, on tenen un gran relleu els passos fets a l'*Instituto Social León XIII* perquè passés a ser Facultat, i una quarta part, molt extensa (p. 103-202) on repassa el seu temps de *Bisbe de l'Església*, primer auxiliar de Barcelona, després residencial de Vic, amb notables informacions de commemoracions històriques diocesanes i catalanes, i, d'una manera remarcable, del Museu Episcopal de Vic del qual emprengué la construcció del nou edifici. La darrera part «bisbe emèrit» (p. 203-210), molt breu, mostra la felicitat de què va gaudir en els darrers anys de la seva vida acollit a la Residència de les Germanetes dels Pobres de Vic, «ancià entre els ancians». Una breu *cloenda* precedeix els quatre darrers apèndixs titulats «Recull selectiu de fets del meu episcopat», sense estendre's en cap explicació, «Aficions recreatives i d'esbarjo», «Escrips personals», on ens dóna la informació exhaustiva de totes les seves publicacions, i «Responsabilitats supradiocesanes» (p. 211-274).

Ell mateix havia portat a la impremta l'original d'aquesta obra pocs dies abans d'haver de ser ingressat de nou, ingrés que fou definitiu. Els marmessors que per testament nomenà s'han responsabilitzat de l'edició de l'obra. Al text hi han afegit la publicació del *Testament espiritual* que deixà escrit (p. 282-287), un escrit breu i profund on reflecteix el més profund del seu cor. I s'ha acompanyat l'edició amb fotografies de la celebració de l'eucaristia en acció de gràcies pel seu ministeri que tingué lloc el 7 de setembre del 2003 a la catedral de Vic.

La bellesa de l'escriptura del bisbe Guix —era un profund coneixedor del llenguatge i tenia una notable estima per la llengua catalana— i el contingut d'aquests *Retalls* mereixien una edició molt acurada. Ha estat confiada a *Editorial Diac* del bisbat de Vic i cal destacar-ne l'èxit assolit en la presentació, el disseny i la impressió d'aquesta obra que són veritablement destacables. La figura del bisbe s'ho mereixia.

S'ha complert, doncs, la seva darrera voluntat i el llibre va poder ser distribuït al clergat diocesà el Dimarts Sant d'enguany en el marc de la Missa Crismal, i ara és ofert com a testimoni *de la trajectòria humana, cristiana i ministerial* de qui durant més de quaranta anys ha estat bisbe de l'Església de casa nostra amb una fidelitat i estima destacables als concilis Vaticà II i al Provincial Tarraconense. No podia ser d'altra manera.

El llibre acaba amb un annex que va afegir al *Testament Espiritual* en el moment de la seva jubilació. Diu així: «Ara començaré una nova etapa més serena i més tranquil·la i més a to amb la meua salut —una bona mica afeblida i masegada— i d'acord amb les meves poques forces. Aquesta jubilació tan vehentment desitjada serà per a mi —així ho penso i desitjo— un alliberament d'una càrrega feixuga que fou posada sobre les meves espatlles fa trenta-cinc anys. Sant Agustí, que era un fora-sèrie, va dir: "Si m'atterreix allò que sóc per a vosaltres, m'aconsola allò que sóc amb vosaltres. Per a vosaltres sóc Bisbe, amb vosaltres sóc cristià. Aquell és nom de responsabilitat, aquest de gràcia; aquell és nom de perill, aquest de salvació" (*Sermo* 340; *LG* 32). Si ell va dir-ho, amb molta més raó puc repetir-ho jo. És ben cert, en arribar aquest moment en què quedo dispensat de les meves funcions episcopals cap enfora, em sento alliberat com David quan, per fer front a Goliat, es va desprendre de tota aquella ferramenta que Saül li havia posat a sobre i no li permetia de caminar: l'armadura, el casc de bronze, la cuirassa i l'espasa. Ara podré conrear més aquells valors essencials que tenim tots els cristians i que ens fan a tots iguals en dignitat: la filiació divina rebuda en el baptisme i destinada a la vida eterna, la pertinença a l'Església, com a membre del Poble de Déu, membre del Cos místic, pedra viva del Temple de l'Esperit» (p. 287). Esperem que aquest «conreu essencial» fet aquí, el porti a «ser acollit al paradís» com ell mateix demanava. Amb aquesta obra que ens ha deixat farà una mica més de bé a tots aquells que la llegiran.

Joan Torra